

Ниясалиева Б.А., Алтыкеева Н.Ж.

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ КҮН-ТҮН (СУТКА) ЧЕНЕМИН
ТУЮНДУРУУЧУ СӨЗДӨР**

Ниясалиева Б.А., Алтыкеева Н.Ж.

**НЕКОТОРЫЕ СЛОВА В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ ОБОЗНАЧАЮЩИЕ
ВРЕМЕННЫЕ ПОНЯТИЯ В ПРЕДЕЛАХ ОДНОЙ СУТКИ**

В.А. Niyasalieva, N.Zh. Altykeeva

**SOME WORDS IN THE KYRGYZ LANGUAGE THAT INDICATE
TEMPORARY CONCEPT WITHIN ONE DAY**

УДК: 81/80

Макалада кыргыз тилиндеги айрым мезгилдик түшүнүктөрдү туюндурган сөздөр каралат. Тактап айтканда бир сутка чегиндеги темпалдык түшүнүктөрдү билдирген сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын семантикасы, этимологиясы иликтенет. Ошону менен эле бирге сөз болуп жаткан лексикалык катмарга кирген тилдик каражаттар диалектологиялык жана тарыхый лексикологиялык өңүттөрдөн каралган. Кыргыз тилиндеги убакыттын күн-түнгө карап аныкталышын билдирген сөздөрдөн семантикалык талааларды таап, анализдөөнүн натыйжасында кыргыз тилиндеги убакытты билгизген сөздөр кыргыз элинин турмушу менен тыгыз байланышта экендиги аныкталган. Ошондой эле бардык региондордо бирдей таралат жана эч кандай фонетикалык, морфологиялык өзгөчөлүктөргө ээ эмес экендиги тууралуу сөз болот. Мисалы, Ош, Ысык-Көл, Талас говорундагы аталыштардын адабий тилдеги берилиши өзгөчөлүктөрү менен салыштырылган. Иликтөө иштеринде Б.Солтоноев, К.Юдахин жана К.Карасаевдердин изилдөөлөрү каралды.

Негизги сөздөр: күн, түн, диалект, говор, убакыт, семантика, адабий тил.

В данной статье рассмотрены некоторые слова в кыргызском языке, обозначающие временные понятия. В частности, анализируются семантика, этимология отдельных слов и словосочетаний, указывающих на температурные понятия в пределах одной сутки. Вместе с тем языковые средства входящие в упомянутый пласт лексики кыргызского языка рассмотрены с точки зрения диалектологии и исторической лексикологии. Выявляется тесная связь с жизнью народа со словами семантического поля кыргызского языка определяющие время сутки. А также речь идёт о распространении во все регионы и не имеющие никакие фонетические и морфологические особенности. Например: сопоставляются особенности названия в литературном языке говоры Ошской, Иссык-Кульской, Таласской местностях. В исследовательской работе рассматриваются исследования Б.Солтоноева, К.Юдахина, К.Карасаева.

Ключевые слова: день, ночь, диалект, говор, время, семантика, литературный язык.

In this article, we consider some words in the Kyrgyz language that indicate temporal concept. In particular, the semantics, the etymology of individual words and word combinations that point to the temperature concepts within one day are analyzed. At the same time, the linguistic resources included in the above layer of the lexicon of the Kyrgyz language are considered from the point of view of dialectology and historical lexicology. There is a close connection with the life of the

people with the words of the semantic field of the Kyrgyz language that determine the time of the day. And we are talking about spreading to all regions and not having any phonetic and morphological features. For example, the features of the name in the literary language of the dialects of the Osh, Issyk-Kul, Talas districts are compared. In the research work studies of B.Soltoev, K.Yudakhin, K.Karasaeva are considered.

Key words: day, night, dialect, talk, time, semantics, literary language.

Алгачкы адамдар адегенде күн менен түндүн алмашышын байкап, күндүн жана түндүн узактыгына жараша мамиле кылышкан. Бара-бара айдын өзгөрүү фазаларына да байкоо жүргүзүшкөн. Ошонун ичинде канча күн жана түн бар экенин санап чыгышкан. Адамдар мезгилдин түрдүүчө кесиндилерин, бөлүктөрүн жатка тута баштоосу менен бирге ошол кесинди, бөлүкчөлөрдү ар түрдүү сөздөр менен туюнта башташкан.

“Күн – бул жашоодо жарыкты жана жылуулукту таркаткан планета, эртеден кечке чейинки сутканын бир бөлүгү. 24 саатты ичине алган мезгил, күн-түндүн маалын билгизүүчү бирден бир нерсе, Адам баласынын турмуш-тиричилик жашоо абалы жана башка көптөгөн маанилери бар” [1, 218-б.]. Б.Солтоноевдин маалыматына караганда күн-түндү (сутканы) 33 майда убакка бөлүп караган: 1) таң каракчы, 2) таң дүмпөйүү, 3) таң куланөөк, 4) таң кылайуу, 5) таң аппак атуу, 6) күн чыккан, 7) күн тоонун башына тийе, 8) күн көтөрүлгөн, 9) күн текши тийген, 10) шашке, 11) улуу шашке, 12) жалган түш, 13) чак түш, 14) түш кыя, 15) түш оогон, 16) сарт бешим, 17) кыргыз бешим, 18) ала көлөкө, 19) намаздигер, 20) күн батар, 21) күн батканда, 22) бүүрүл, киши таанышар, таанышпас, 23) эл аягы басыла, 24) намаз куптан, 25) тамак ичер, 26) тамакты текши ичкен, эл жатар, 27) эл текши жатканда 28) уйкуга кирээрде, 29) текши уктаганда, 30) түн ортосуна жакын, 32) түн ортосу оогондо, 33) таңга жакын [6, 18-б.].

Кыргыз говорлорундагы, атап айтканда күн-түндүн бөлүнүшү Талас говорлорунан жыйналган материалдарда 30 майда убакка бөлүнөт:

1) таң заар, 2) таң каракчы (үрөң-баран) – таң атардын алдындагы караңгылык, 3) таң куланөөк, 4) таң супасы – эртең мененки таңдын [1, 360-б.] шааниси, 5) таң, 6) таңга маал – тегиз жерге жарык тиет, 7) таң сүр – күн тие элек болот, 8) күн чыкты, 9) күн-

дүн мурду тийди – шооласы тоого тиет, 10) ала көлөкө – тоолордо көлөкө болбойт, 12) күн аркан бою көтөрүлдү 14) шашке, 14) түштөн берегирээк, 15) түшкө жакындап калды, 16) жалган түш – түш менен шашкенин ортосу, 17) түш, 18) чак түш, 19) түш ооп калды, 20) бешим, 21) кеч бешим, 22) дигер, 23) күүгүм – асманда караңгынын белгиси тарай баштайт, 24) шам – күндүн шооласы болбойт, 25) иңир, 26) көз байланган убак, 27) караңгылык, 28) түн, 29) түн ортосу, 30) буурул түн [9].

Алдыда айтылгандай күн-түн мезгил ченемдерин билгизген сөздөр говорлордо бирдей эмес. Алсак: **1) Тан каракчы** – деген сөз менен бирдикте көпчүлүк говорлорго мунун үрүң-баран деген синоними айтылат.

Таласта – үрөң-баран, Ноокат – күрүң-баран, Баткен – үрүң-баран (сэрдык), Көл – таң заар (эртен менен таңында) ирен-баран, Нарын – үрөң баран көп айтылбай таң каракчы варианты үстөм колдонулат.

«Үрүң-баран» сөзүндөгү «үрүң» компоненти байыркы түрк сөзү «үрүн» дегенге туура келет жана «ак», «жарык» дегенди туюндурат, ал эми «баран» монголдун «баран» – «кара», «караңгы» маанисиндеги сөзүнөн алынган. Монгол «баран» түркчө «үрүн» сөзүнө ылайыкташып баран болуп өзгөрүлгөн. Жалпылап айтканда үрүң-баранда деп эртең мененки жарык менен караңгы ажырай элек мезгил туюнтулат [1, 424-б.]. Мисалы: Ошол бойдон тынбай жүрүп отурушкан көп атчан бел Аша Кара-Кулжага үрүң-баранда кирип келишкен эле.

Мындан тышкары ушул учурда молдолор жана орозо туткан адамдар саар, сарлык деп да айтышат. Ал саар, таң+заар+лык мүчөсүнүн кошулушунан улам уюшулган.

1. Таң куланөөк – Талас, Ысык-Көл, Нарын говорлорунда айтылат. Ал эми таң апак-шапак болгондо көбүнчө Ош говорунда айтылат.

«Апак – шапак» сөзүнүн компоненти араб тилинен кирген «апак», «уфук» – горизонт, көк жээк,

«шапак», «шафак» – кызгылт белги. Башкача айтканда «апа», «шапак» күн чыгаардагы кызгылт белги [2, 14-б.] М: Таң сапак-шапак болуп торгой чулдурай баштады.

2. Таң супасы деген сөздү алсак:

Талас, Нарын – таң супасы

Ош – таң супасы, таң жарыгы

Ысык-Көл – сопу салык чалганда же тандык салганы.

Бул «супаа» араб сөзүнүн «сибах», «субхи» деген сөзүнөн өзгөргөн, «таң» деген мааниде башкача айтканда тилибизге киргизгенде «жарык» деген мааниге ээ болуп кеткен [2, 42-б.].

М: 1) Таң супа салганда көр ичиндегилер сыртка чыгышып, комдонгон – комдонгон бойдон жатып калышыптыр.

3. Сопу садык чалганда

Таң саргарып атканда

Тараза жылдыз батканда («Манас»)

4. Таң Саар – Талас, Нарын, Көл – таң заар,

Ош – бул говордо көбүнчө таң айтылбай сэрлык болуп айтылат.

М: Ал таңкы айдын жарыгы ай

Таңкы саардын салкыны ай (Эл ырлары. 64-б)

Күн батканда, көз байлаганда деген сөз да кээ бир аймактарда өзүнүн варианттарына ээ экендигин белгилөөгө болот.

Талас – күүгүмдө, иңирде, Ноокат – аксы, Токтогул – күнүрттө, Өзгөн – аэли, Баткен – кечке маал, Көл – ак шам, күүгүм.

Күүгүмдөп – кеч кирип баштаган кез. Башкача айтканда өтө караңгы боло элек учур. М: Көзү көрбөй күүгүмдөп

Көрүнгөндө үргүлөп. («Манас»)

М: Асман киргилт түскө келип бара-бара иңир кирди.

Ушул жогорудагы өзгөчөлүктөрдү белгилеп кетүү менен бирдикте биз күн-түндү говорлор боюнча бүлүштүрүп таблица түрүндө карасак:

№	Ош говорундагы аталыштар	Ысык-Көл говорундагы аталыштар	Талас говорундагы аталыштар	Адабий тилдеги аталышы	Мааниси
1.	Үрүң-баран Таң каракчысы. Баткен – асар	Таң заар	Үрүң-баран	Үрүң-баран, таң каракчысы.	Жарык менен караңгы ажырай элек.
2.	Сэрлык Лейлек – боз ала	Таң заар	Таңга маал	Таң Саар	Жерге жарык кирип калган мезгил.
3.	Чак түш	Чак	Чак түш	Чак түш	Күндүн так төбөгө келген учуру.
4.	Пешим Баткен – бөшим	Бешим Забал убак	Бешим	Бешим	Түш оогон учур. Түш оогондо окула турган намаз.
5.	Намаздигер Ноокат - дүрөкөт	Намаздигер	Намаздигер	Намаздигер	Күн тегиз батат.
6.	Күн батканда Өзгөн - эли Кара-Суу – ире Кашкар – аксым Токтогул – күнүрттө Ноокат – зобол	Ак шам Күн батканда	Күүгүмдө Кечинде Иңир	Күн батканда Иңир	Көз байлана баштаган мезгил, б.а. караңгынын белгиси.

7.	Кечеси	Түн ортосу	Короз бир кыйкырганда	Короз бир кыйкырганда	Түн кирди.
8.	Түн ортосу	Түн ортосу	Короз эки кыйкырганда	Короз эки кыйкырганда	Түн ортосу.
9.	Таңга жуук	Таңга жуук	Короз үч кыйкырганда	Короз үч кыйкырганда	Таңга жуук, таң атуу.

Ошондой эле биз К.К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча» сөздүгүнөн таң, күн, түш жана күүгүм сөздөрү боюнча бир күндү майда убактарга бөлүштүрдүк: Таң – рассвет, утренняя заря, таңга жүрүш, таңга маал – время рассвета, таң аткыча – до рассвета, таң эртең – рано утром таң агарды – рассвет забрезжил, таң агарып атканда – когда забрезжил рассвета, таң сөгүлө – едва забрезжил, рассвет [7, 203-б.].

Ал эми түшүндүрмө сөздүктө: **Таң I зат.** Түн караңгысы тарап, айланага жарык кире баштаган кез, күндүзгү маалдын башталышы. М: *Таң желли ичиркентип бетке согот. Таң сүрүп жаңы атканда. Эрик жел ойноп чапканда.* **Таң II зат.** Кээ бир айбандардын (мис., бөкөндүн) куйругунун астындагы ак тилкеси. **Таң III зат. таң калуу** – күтүлбөгөн жерден болгон окуяга, түшүнүксүз ар кандай нерсеге таңыркоо, таңдануу. *Мен да алардын кабарсыз болушуна таң калам. Табият – кыйын табышмак,*

Таң калам дайым карасам.

Ошондой эле **таң** сөзүнүн синоними болгон **азан** сөзү да кыргыз тилинде активдүү колдонулат. [1, 305-б.].

Азан 1. Намаз окуй турган маалда мусулмандарга намаз убактысын билдирүү иретинде үн чыгарып айтылуучу чакырык. Башкача айтканда азан айтуу. М: *Сопунун көөнү азанда, соргоктун көзү казанда* (Токтогул).

2. Жаңыдан таң атып келе жаткан мезгил. М: *Калыбек азандап туруп сыртка чыкты.*

3. Эркек балага ат койгондо жарыя катарында сыртка үн чыгарып айтылуучу ырым. *Үйгө аксакалдар келишип, азан чакырышып, «Табылды болсун» де ат коюшат* («Эр Табылды») [1, 68-б.].

Күн чыкты – солнце взошло, күн чыга – после захода солнца, күн тоонун башына тие – когда солнце только – только ещё касается верхушек гор, күн ободо толгондо – когда солнце в небе станет полным, түш абыдан болгондо – когда наступит полдень [7, 150-б.].

Түш – полдень, чын түш – ровно полдень, жалган түш – время за час два перед полуднем, түш жарым – полдня, түш кыя – время сразу за полуднем, түш оой – после полудня, түш кыйшайып келе жатат – солнце склоняется за полдень, тал түштө же талмалуу тал түш – как раз пол день, средь бела дня [7, 302-б.].

Күүгүм – сумерки, күүгүм талаш – когда кончаются сумерки и начинается ночь, көз байланган кез – когда наступил сумерки и стемнело, күүгүм кире, күн бата – с наступлением сумерек. [7, 287-б.].

Мындан тышкары бардык говорлордо кезигүүчү сөздөр башкача айтканда намаз окуган адамдар убакытты окула турган намаз убактысы боюнча аташкан. Ошондой эле бул намаз маалы белгилүү окумуштуубуз Х.Карасаевдин «Накыл сөздөр» эмгегинде берилип кеткен.

«Намаз багимдат» – эртең мененки намаз. Ал намаз таң жарыгы башталгандан тартып күн чыкканга чейин окулат.

«Намаз бешим» – түш кылчайгандан баштап окулат.

«Намаз дигер» – же «Асыр» – күн батаар алдында окулат.

«Намаз шам» – күн батып күндүн кызылы жоголгонго чейин иш убакта окулат.

«Намаз куптан» – бул уйкуга кирээр алдында окулат. [2,20]

Жыйынттыктап айтканда күн-түн (сутка) өлчөмүн атоочу сөздөрдү салыштыруу аркылуу кыргыз говорлорунун арасында аз да болсо тыбыштык семантикалык өзгөчөлүктөр бар. Жогоруда көрсөтүлгөн сөздөрдүн негизинде башка тилден кирген сөздөр орун алганын байкоого болот.

Адабияттар:

1. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. I-II том. - Ф.: Мектеп, 1984.
2. Карасаев Х. Накыл сөздөр. - Б., 1995.
3. Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. - Ф.: Илим, 1976.
4. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин этимологиялык сөздүгү. - Ф.: Илим, 1988.
5. Сейдакматов К. Кыргыз элинин календардык түшүнүгү. - Ф., 1988.
6. Солтоноев.Б. Кызыл кыргыз тарыхы. - Б., 1993. - 2-китеп.
7. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. - М., 1985, I-II том.
8. Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер. - Ф.: Мектеп 1974.
9. Материал Талас говорунун өкүлдөрү К. Амановдон 72 жашта, К.Кутманалиевден 68 жашта.

Рецензент: к.филол.н., доцент Айталиева Т.К.